

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ РЕЧЕНЬ З ВІДОКРЕМЛЕНИМИ ЧЛЕНАМИ

Будь-яка діяльність неможлива без мовленнєвої діяльності, тобто мовлення, яке є засобом передачі суспільного досвіду. Саме завдяки мовленню суб'єктивний світ однієї людини розкривається для іншої, насамперед у процесі обміну пізнавальною та емоційно-оцінною інформацією.

Таким чином, мовлення – процес установалення контактів між людьми, що породжується потребами в сумісній діяльності і включає в себе обмін інформацією (комунікацію), розробку єдиної стратегії взаємодії (інформацію), сприйняття та розуміння один одного (перцепцію).

Мета статті полягає у визначенні складових зовнішнього і внутрішнього мовлення, системи дій мовленнєвої діяльності, психологічних засад розвитку зв'язного мовлення учнів середньої школи під час вивчення граматики (речень з відокремленими членами).

Теоретичною основою є досягнення в галузі психолінгвістики, вчення про мотиваційну основу мовленнєвої діяльності, взаємозв'язку мовлення з іншими пізнавальними процесами (Л.Виготський, М.Жинкін, І.Зимня, Г.Костюк, О.Леонт'єв, О.Лурія, І.Синиця). Наукові розвідки цих вчених сприяли поглибленню теоретичних основ і розв'язку методик навчання в школі. Психолінгвісти підкреслюють органічний зв'язок знань лінгвістичної теорії з формуванням умінь і навичок, важливу роль функціонально-стилістичного, структурно-семантичного підходів до навчання мови, зокрема і речень з відокремленими членами. Разом з тим однією з малодосліджених проблем психолінгвістики залишається обґрунтування психологічних чинників розвитку зв'язного мовлення під час вивчення речень з відокремленими членами.

Психологи розглядають мовлення як вид діяльності, що забезпечує спілкування, як процес породження та сприйняття висловлювання. За словами І.О.Синиці, мовлення – “практична діяльність у процесі спілкування за допомогою мови” [15; 22].

З психологічної точки зору зв'язне мовлення (письмо і говоріння) являє собою вид мовленнєвої діяльності [16; 16], під якою розуміємо активний процес спілкування, у ході якого людина засвоює колективний мовленнєвий досвід і спосіб мислення, навички думання і говоріння носіїв рідної мови, адже щоб правильно і повноцінно спілкуватися, людина повинна вміти орієнтуватися в умовах спілкування й на основі цього орієнтування будувати власне мовлення [8; 68].

Нам близьке визначення розвитку як цілеспрямованого, закономірного процесу переходу з одного стану до іншого, більш досконалого, який характеризується кількісними, якісними та структурними накопиченнями позитивних результатів. Саме ці характеристики свідчитимуть про ефективність процесу розвитку зв'язного мовлення учнів під час вивчення речень з відокремленими членами. При цьому кількісний показник залежить від загальної кількості відокремлюваних одиниць у створюваному висловлюванні, якісний відображає ознаки зв'язного висловлювання з точки зору правильності, точності й виразності мовлення, останній – структурну організацію зв'язного тексту (наявність речень з відокремленими членами).

Як і кожна діяльність, мовленнєва передбачає врахування ситуації, контексту, у яких реалізовано певну мовленнєву дію, а також її мотивацію. Навіть одиничний акт мовленнєвої діяльності являє собою єдність трьох сторін. “Він починається мотивом, планом, завершується результатом, досягненням поставленої на початку мети, а в середині лежить динамічна система конкретних дій і операцій, спрямованих на це досягнення” [8; 69].

Свідомість дитини розвивається в результаті діяльності, в процесі практичної діяльності формується її мислення та мовлення. Мова як засіб узагальнення та відбиття діяльності в свідомості людини використовується для спілкування, і в цій комунікативній

функції вона сама є нічим іншим, як особливим видом інтелектуальної, мовленнєвої діяльності [9; 97].

Розуміння мовлення як діяльності особливо близьке завданням навчання. Тому розглянемо основні положення теорії діяльності взагалі і мовленнєвої діяльності зокрема.

“Поняття діяльності необхідно пов’язувати з поняттям мотиву. Діяльності без мотиву не буває” [17; 12]. Все, що ми робимо, робимо для чогось і заради чогось. З цієї точки зору мовленнєве висловлювання може бути співвіднесене з поняттям “діяльність” лише з деякими застереженнями: мовлення – не самоціль, бо мовленнєвого мотиву звичайні висловлювання не мають. Спонуканням до мовленнєвого акту – в тому випадку, звичайно, якщо ми розглядаємо мовлення в природних життєвих межах, – завжди є чимось, що знаходиться поза мовою. Ми говоримо не для того, щоб сказати, а для того, щоб щось повідомити, будь-яким чином на когось вплинути, проявити увагу до когось. Іншими словами, мотив для мовлення виступає не в самому мовленні, а в діяльності вищого рангу – діяльності спілкування (комунікативної), і, отже, говорити про мовлення як діяльність ми можемо лише в тому випадку, якщо розглядаємо його в межах комунікативної.

Будь-яка діяльність включає в себе систему дій. Відповідно тому як поняття діяльності співвідноситься з поняттям мотиву, поняття дії співвідносяться з поняттям мети. Мовленнєва дія має власну проміжну мету, що підкоряється мотиву тієї комунікативної діяльності, в межах якої мовлення розглядається [8; 68].

“Щоб повноцінно спілкуватися людина повинна в принципі здійснювати цілий ряд умій. Вона повинна, по-перше, вміти швидко і правильно орієнтуватися в умовах спілкування, по-друге, вміти правильно спланувати своє мовлення, правильно вибрати зміст акту спілкування, по-третє, знайти адекватні засоби для передачі цього змісту, по-четверте, вміти забезпечити зворотній зв’язок. Якщо будь-яка ланка акту спілкування буде порушена, то мовцю не вдасться досягти очікуваних результатів спілкування – воно буде не ефективним” [6; 16].

Залежно від спрямованості дії на сприйняття або породження висловлювання, види мовленнєвої діяльності поділяються на рецептивні і продуктивні. До продуктивних видів належать говоріння і письмо, бо за їхньою допомогою людина здійснює повідомлення, а до рецептивних – слухання і читання, оскільки вони забезпечують прийом і подальшу переробку інформації [13; 189]. У психолінгвістиці модель породження висловлювання (письмо і говоріння) відрізняється від моделі сприйняття й подальшої переробки мовлення (аудіювання і читання). Так, модель сприйняття мовлення містить такі фази: орієнтування, усвідомлення і фіксації загальної структури висловлювання, усвідомлення деталей змісту висловлювання, його елементів, особливостей мовного оформлення, зіставлення з власними уявленнями про адресата; перевірка результатів сприйняття мовлення. У той же час модель породження висловлювання складається також із чотирьох фаз: орієнтування, планування змісту майбутнього висловлювання, реалізацію плану висловлювання в зовнішньому мовленні, контроль.

Фаза орієнтування в умовах спілкування включає обов’язкове врахування ситуації, яка є вихідним моментом для будь-якої мовленнєвої дії. У реальному спілкуванні система мовленнєвих операцій не може бути заданою. Відповідно до ситуації та її вимог людина по-різному будує висловлювання: в одних випадках звертається увага на зміст, в інших – на грамотність, у третіх – на швидкість, темп, у четвертих – на експресивність тощо. Отже, мовленнєва ситуація являє собою екстралінгвістичний чинник, що трансформується в психологічний.

Мовленнєва ситуація передбачає урахування мотиву, мети, задуму й адресата спілкування, впливає на вибір змісту, форми висловлювання, визначає конкретне комунікативне завдання. Саме в доборі й застосуванні завдань, що максимально наближені до реальних умов спілкування, полягає успішна робота з розвитку зв’язного мовлення учнів. Наприклад, це вправи творчого характеру, що визначають вибір мовних засобів, які

відповідають комунікативному завданню: посилити емоційність звучання, створення зв'язного тексту (з використанням речень з відокремленими членами).

Виходячи з того, що “поняття діяльності пов'язане із визначенням мотиву, і тому діяльність без мотиву не можлива” [7; 14], стає зрозумілим виділення етапу мотивації у процесі створення висловлювання, бо саме він “лежить в основі комунікативного спрямування цілісного висловлювання, зумовлюючи реалізацію окремих мовних норм” [1; 54]. Мотив у психології – це причина, що спонукає до діяльності, а мета – те, до чого прагне людина, виконуючи дію. В.Мельничайко називає мотив відправною точкою висловлювання: “Мовець завжди керується якоюсь потребою, ставить перед собою якусь мету. Повна реалізація задуму можлива лише тоді, коли для оформлення висловлювання будуть використані мовні засоби і композиційні прийоми, що найкраще відповідають змістові і комунікативній меті мовця” [11; 25].

За фазою орієнтування в умовах спілкування йде планування суб'єктом внутрішньої програми своєї мовленнєвої поведінки – загального смислового образу висловлювання, – у якому закодовано мислительними символами зміст майбутнього висловлювання (А.Леонтьєв, І.Зимня).

Процес побудови суб'єктом внутрішньої програми відбувається у внутрішньому мовленні, під яким розуміють “всю ту мовну діяльність, яка виконує внутрішні психологічні функції, за його допомогою відбувається опрацювання мовної інформації” [15; 22]. Виділяють три основні типи внутрішнього мовлення: внутрішнє проговорювання, що зберігає структуру зовнішнього мовлення; власне внутрішнє мовлення, що виступає як засіб мислення; внутрішнє програмування, тобто формування і закріплення у специфічних одиницях програми мовленнєвого висловлювання [3; 27].

Найбільш значущими для мовленнєвої діяльності, на нашу думку, є другий і третій типи внутрішнього мовлення, які беруть участь у програмуванні висловлювання. Психологи (І.Синиця, О.Гойхман, Т.Надеїна та інші) доводять, що внутрішнє мовлення для розвитку зв'язного мовлення є вихідним, виступає знаряддям інтелектуальної діяльності людини. Дослідження в галузі законів внутрішнього мовлення довели його значення в системі розумової діяльності з установкою на повідомлення, коли більше уваги приділяється спеціальному продумуванню структурно-граматичних і логіко-синтаксичних сторін висловлювання. Внутрішнє мовлення є обов'язковим перехідним етапом, у якому зміст висловлювання перекодовується у форму мовленнєвого повідомлення [4; 69].

Основною особливістю внутрішнього мовлення є його скорочений, лаконічний характер, “інформація може бути згорнута до основних, вузлових моментів і представлена у вигляді такого плану, кожен пункт якого може бути згорнутим у самостійному повідомленні й мати власну інформаційну цінність” [12; 10]. У процесі мовлення цього виду чітко оформлюються лише окремі члени речення, артикуляція мовленнєвих звуків прихована. Про це свідчить проговорювання окремих слів уголос у важких моментах процесу осмислення матеріалу, при порівнянні явищ, що вивчаються (речень з відокремленими членами), тобто “внутрішнє мовлення – це ... мовлення, положення якого пояснюється тим, що для суб'єкта мислення є зрозумілим, не вимагає детальної словесної фіксації, він може бути виражений і в інших, несловесних знакових моделях або зразках” [2; 229–230]. Опорний схематичний конспект, що відтворює внутрішнє мовлення, концентрує інформацію, а під час відтворення дозволяє її розгорнути.

Реалізація програми спілкування передбачає перехід внутрішнього мовлення в зовнішнє, тобто здійснюється звукове або графічне оформлення висловлювання. Успішний перехід внутрішнього мовлення у зовнішнє визначатиме позитивний або негативний результат висловлювання.

Зовнішнє мовлення реалізується в усній і писемній формах, як зазначає В.Мельничайко, “у зв'язному мовленні вирішуються три головні завдання: визначення змісту висловлювання, композиційне його оформлення, вибір необхідних засобів вираження” [10; 82].

Вивчення мовних засобів (граматичних категорій) у їх відношенні до механізмів мовлення, тексту, висловлювання необхідне особливо в тих випадках, коли інформаційне значення мовного засобу (речень з відокремленими членами), його виразність виявляються “лише на змістовому фоні зв’язного тексту, в ряді випадків значного за обсягом”, з урахуванням завдань та умов спілкування [5; 159]. Крім того, саме такий підхід дозволяє розкрити роль того чи іншого мовного засобу (граматичної конструкції) в організації тексту.

Вивчаючи граматичні одиниці (речення з відокремленими членами), ми показуємо їх мовленнєві можливості, розкриваємо їх функціонування в мовленні, потім організуємо практичне засвоєння цього матеріалу – навчаємо користуватися мовними засобами (граматичними категоріями у мовленні).

Необхідно постійно систематизувати граматичні знання, тобто до засвоєння матеріалу підручника у відповідній послідовності та в тісному взаємозв’язку його елементів. Цьому сприяє виділення та стійке засвоєння у розділах підручника, що вивчаються, основних положень, правил, таблиць і моделей (зразків) побудови фраз та речень. Така схематизація граматичних знань полегшує стійке засвоєння “кістяка” курсу граматики, наявність якого забезпечує школярам можливість швидкого використання необхідних граматичних положень у процесі мовленнєвої діяльності. Тільки систематичні знання забезпечують можливість їх успішного засвоєння.

Необхідно привчати себе оперативно аналізувати речення і тексти, доводити свої міркування до повного розуміння джерел допущених помилок та труднощів, що зустрічаються. Важливо бути готовим до розуміння будь-якого граматичного явища.

Доцільно велику увагу приділити слуханню, читанню, говорінню, переказуванню текстів рідною мовою. Це активізує розумову діяльність школярів, залучає в роботу декілька видів пам’яті, що сприяє більш результативному використанню граматичних конструкцій та їх стійкому засвоєнню.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Борисюк І.В. Роль тексту на шляху формування комунікативної компетенції учнів// Мовознавство. – 1988. – №1. – С. 54–60.
2. Возрастная и индивидуальная психология/ Матюхина М.В., Михальчик Т.С., Прокина Н.Ф. и др.; Под ред. М.В.Гамезо и др. – М., 1984.
3. Гойхман О.Я., Надеина Т.М. Основы речевой коммуникации. – М., 1997.
4. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. – М., 1982. – 157с.
5. Ильенко С.Г. Контекст и связный текст в их лингвометодической интерпретации // Языковые единицы и контекст. – Л., 1973.
6. Леонтьев А.А. Теоретические основы обучения связной речи. – М., 1984. – 251с.
7. Леонтьев А.Н. Основы речевой деятельности. – М., 1965.
8. Леонтьев А.Н. Психологические проблемы массовой коммуникации. – М., 1974.
9. Лурия А.Р. Язык и сознание / Под ред. Е.Д. Хомской. – Ростов н/Д.:Феникс, 1998. – 304с.
10. Мельничайко В.Я. Лінгвістичні основи викладання української мови в школі // Мовознавство і школа, – К., 1981. – С. 22–124.
11. Мельничайко В.Я. Лінгвістика тексту в шкільному курсі української мови: Посібник для вчителів. – К., 1986.
12. Мотина Е.И. Язык и специальность: Лингвометодические основы обучения русскому языку студентов-филологов. – М., 1988.
13. Педагогическое речеведение. Словарь-справочник. – Изд. испр. и доп./ Под ред. Т.А.Ладыженской и А.К.Михальской; сост. А.А.Князьков. – М., 1998.
14. Сеница И.Е. Психология письменной речи учащихся. Автореф. дис. ... д-ра. пед. наук. – К., 1968, – 47с.
15. Сеница І.О. Психологія усного мовлення учнів 4–8 класів (монолог). – К., 1974.
16. Смирнова Л.Н., Менина И.Б. Обучение устной научной монологической речи // Язык и стиль научного изложения. Лингвистические исследования. – М., 1983.
17. Теория речевой деятельности. Проблемы психолінгвістики / Отв. ред. Леонтьев А.А. –М., 1968. – 367с.